

การดำเนินคดีแพ่งโดยผู้เสียหายหลายคน Class Action Procedure

กรกฎ ทองชะไคค*

ความนำ

การพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจและสังคม จากสังคมเกษตรกรรม พัฒนาสู่สังคมอุตสาหกรรม ทำให้วิถีการดำเนินชีวิตของมนุษย์เปลี่ยนแปลงไป การพัฒนาอย่างขนานใหญ่ในสังคมไทย ซึ่งมีผลกระทบกับประชาชนจำนวนมาก การพัฒนาอุตสาหกรรมก่อให้เกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม เช่น เหตุการณ์ปัญหาการปนเปื้อนของแร่ตะกั่วในลำห้วยคลิตี้¹ อำเภอทองผาภูมิ จังหวัดกาญจนบุรี มีการลักลอบปล่อยสารตะกั่วจากโรงแต่งแร่ลงสู่ห้วยคลิตี้ ซึ่งมีประชาชนจำนวน 6 หมู่บ้านที่ต้องอาศัยอยู่ในสภาวะแวดล้อมซึ่งมีแต่สารปนเปื้อนเช่นนั้น กรณีโรคปอดจากฝุ่นฝ้ายของคณงานโรงงานทอผ้ากรุงเทพ พนักงานโรงงาน

ทอผ้ากรุงเทพ ได้ไปทำการตรวจรักษา พบว่าพนักงาน จำนวนหนึ่งเป็นโรคปอดอักเสบจากฝุ่นฝ้าย (Byssinosis) เป็นผลให้ปอดของผู้เป็นโรคเสื่อมสมรรถภาพไปตลอดชีวิต² หรือกรณีโรงไฟฟ้าแม่เมาะซึ่งโรงไฟฟ้าได้ก่อให้เกิดมลพิษจากการเผาไหม้ถ่านหินลิกไนต์ เกิดเป็นก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์เป็นสาเหตุให้ประชาชนในพื้นที่เป็นโรคทางเดินหายใจ จึงได้ยื่นฟ้องเรียกค่าเสียหายจำนวน 128 ราย³ ผู้ที่ได้รับผลกระทบก็คือประชาชนที่เกี่ยวข้อง เมื่อรัฐมีนโยบายส่งเสริมการลงทุนโดยกลับไม่สนใจการควบคุมปัญหาที่อาจจะตามมาจากการประกอบกิจการต่าง ๆ โดยไม่มีการตรวจสอบอย่างจริงจัง จึงทำให้เกิดปัญหา

* อาจารย์ประจำคณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ

¹ <http://www.thaienviromitor.net/News/kity.htm>

² สมชาย ปรีชาศิลป์กุล "ความยุติธรรมที่ล่าช้า คือไม่มีความยุติธรรม" กฎหมายใหม่, ปีที่ 4 ฉบับ 80, หน้า 56-57

³ http://www.thaico.net/b_pnews/46092400.htm

ด้านมลพิษ หรือปัญหาด้านสิ่งแวดล้อม จนกระทั่งเกิดความขัดแย้งระหว่างผู้ประกอบการกับกลุ่มของประชาชน ซึ่งอาจจะเกิดจากความตั้งใจหรือความประมาทเลินเล่อของผู้ประกอบการ

การดำเนินคดีในทางแพ่งเพื่อเรียกร้องค่าเสียหายได้ว่าทั้งด้านร่างกายหรือจิตใจ ในกรณีของประชาชนผู้ได้รับผลกระทบที่มีจำนวนมากเช่นนี้ ผู้เสียหายแต่ละคนจะต้องฟ้องร้องดำเนินคดีเพื่อเรียกร้องค่าเสียหายจากสาเหตุเดียวกันเอง ซึ่งอาจทำให้ปริมาณคดีขึ้นสู่ศาลเป็นจำนวนมากซึ่งหากพิจารณาถึงผู้ก่อให้เกิดความเสียหายในคดีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมจะมีฐานะทางเศรษฐกิจที่ดีกว่าผู้ได้รับความเสียหาย การเข้าถึงข้อมูล หรือหลักฐานค่อนข้างจะทำได้ลำบาก ผู้ได้รับความเสียหายจะแสวงหาพยานหลักฐานเพื่อใช้ในการพิสูจน์หลักฐานความรับผิดชอบของผู้ก่อความเสียหาย ก็เกิดอุปสรรคอันเนื่องประชาชนฝ่ายผู้รับเสียหายส่วนใหญ่เป็นผู้มีฐานะยากจน

จากกรณีปัญหาดังกล่าว เป็นการฟ้องคดีโดยผู้เสียหายจำนวนมาก แต่ผู้กระทำเป็นบุคคลเดียว ซึ่งอาจเป็นนิติบุคคลหรือบุคคลธรรมดา การฟ้องการฟ้องรวมกันเป็นโจทก์ร่วม หรือแยกต่างหาก อย่างไรก็ดี ในจำนวนผู้เสียหายจำนวนมาก ความเสียหายแต่ละคนจะแตกต่างกัน ในการดำเนินกระบวนการพิจารณาตามประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง การที่ผู้เสียหายถูกโต้แย้งเกี่ยวกับสิทธิที่ย่อมได้สิทธิในทางศาลเป็นคดีแพ่งเพื่อเรียกร้องค่าเสียหาย แต่ปัญหาก็ย่อมเกิดขึ้นกับผู้ได้รับความเสียหายเพียงเล็กน้อยการดำเนินคดีในทางแพ่งเพื่อรักษาสิทธิ ย่อมต้องเกิดภาระค่าใช้จ่ายเสมอ ไม่ว่าจะเป็นค่าธรรมเนียมศาล ค่าฤชาธรรมเนียมต่าง ๆ ค่าทนายความ ค่าใช้จ่ายบางส่วนผู้ฟ้องคดีจะได้รับชดเชยคืน หากศาลพิพากษา

ให้ผู้ฟ้องคดีชนะคดี ส่วนค่าทนายความผู้เสียหายตกลงกับทนายความจำนวนเท่าใดก็อาจจะได้ไม่เต็มตามที่ตกลงกัน จึงอาจทำให้ผู้ได้รับความเสียหายเพียงเล็กน้อยไม่ประสงค์จะดำเนินการฟ้องคดีเพื่อเยียวยาความเสียหายของตนเอง

บางกรณีผู้เสียหายแยกฟ้องร้องคดีของแต่ละคนเอง หรือแต่ละกลุ่มแยกกัน ทำให้คดีเป็นจำนวนมากที่ศาลต้องพิจารณาพิพากษาซ้ำซ้อนในประเด็นอันเกิดจากมูลเหตุอย่างเดียวกัน ซึ่งก่อให้เกิดความไม่สะดวก ความล่าช้า และทำให้กระทบถึงความเป็นธรรม ตามหลักกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่งในปัจจุบัน ยังอาจเป็นอุปสรรคในการดำเนินคดีแพ่งสำหรับผู้เสียหายหลายคน

การดำเนินคดีกรณีผู้เสียหายหลายคนตามประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง

1. การเข้าเป็นคู่ความ การที่จะเข้าเป็นคู่ความได้โดยเป็นโจทก์เป็นกระบวนการที่จะทำให้สิทธิหรือหน้าที่ ที่มีอยู่ตามกฎหมายสารบัญญัติได้รับการคุ้มครอง และบังคับให้เกิดผลตามที่กฎหมายสารบัญญัติกำหนดไว้ ซึ่งการใช้สิทธิทางศาลหรือการฟ้องในคดีแพ่งเป็นวิธีการเยียวยาทางศาล ที่รัฐอนุญาตให้ประชาชนดำเนินการในกรณีที่ไม่สามารถระงับข้อพิพาทกันได้ เนื่องจากโดยหลักแล้ว รัฐห้ามประชาชนที่จะตัดสินเพื่อบังคับตามสิทธิของตนด้วยตนเอง⁴ โดยเสนอเป็นคดีมีข้อพิพาท (Contentious case) ในกรณีที่บุคคลฝ่ายหนึ่งอ้างสิทธิเหนือบุคคลอีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งบุคคลฝ่ายหลังปฏิเสธสิทธิของบุคคลฝ่ายแรก หรือมีเจตนั้นก็กล่าวอ้างสิทธิใหม่ของตนเอง การอ้างสิทธิหรือหน้าที่นี้ต้องเป็นสิทธิตามกฎหมายแพ่ง⁵ หรือบุคคลนั้นมีสิทธิแล้วตามกฎหมายและจำเป็นต้องใช้สิทธิทางศาลเพื่อขอความรับรองคุ้มครองหรือ

⁴ วรรณชัย บุญบำรุง, ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง ฉบับอ้างอิง, กรุงเทพฯ : วิญญูชน, 2551, หน้า 158 - 159

⁵ ธาณินทร์ ภิรมย์เขียว, คำอธิบายประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2518, หน้า 8

บังคับตามสิทธิของตนที่มีอยู่หรือจะทำการอย่างใดอย่างหนึ่งได้ต่อเมื่อบุคคลนั้นได้ขออนุญาต ซึ่งในกรณีเช่นนี้ถือจำเป็นต้องใช้สิทธิทางศาลมาร้องเป็นคดีไม่มีข้อพิพาทนี้

เมื่อคดีได้มีการพิจารณาในชั้นศาลแล้ว ตามประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่งก็จะพิพากษาเมื่อศาลได้มีคำพิพากษาในประเด็น ที่คู่กรณีได้โต้แย้ง คำพิพากษาที่จะผูกพันเฉพาะคู่ความเท่านั้น⁶ ตามหลักการที่ว่าจะไม่พิพากษาเกินคำขอหรือสิ่งที่คู่ความร้องขอ (ne eat iudex ultra vel extra petita partium) ส่วนบุคคลที่ไม่มีผลประโยชน์ได้เสียเกี่ยวข้องด้วยแล้ว ก็ไม่สามารถที่จะฟ้องหรือต่อสู้คดี เว้นแต่จะเข้ามาโดยวิธีร้องสอด ส่วนการที่จะให้ศาลพิพากษา และมีคำบังคับให้สิทธิหน้าที่เกิดผล จะต้องปฏิบัติตามขั้นตอน และวิธีการของกฎหมายวิธีสารบัญญัติ นั่นก็คือเป็นไปตามกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง คือ เมื่อมีข้อโต้แย้ง (Controversy) เกิดขึ้นเกี่ยวกับสิทธิหรือหน้าที่ของบุคคลใดตามกฎหมายแพ่ง หรือบุคคลใดจะต้องใช้สิทธิทางศาล บุคคลนั้นชอบที่จะเสนอคดีของตนต่อศาลได้ตามบทบัญญัติของกฎหมาย ซึ่งหากมีผู้ได้รับความเสียหายหลายคน ต่างคนต่างมีอำนาจฟ้อง (Standing) ก็สามารถฟ้องสิทธิในการเสนอคำฟ้องได้และผู้เสียหายแต่ละคนก็ไม่สามารถดำเนินคดีแทนผู้เสียหายอีกคนหนึ่งได้

2. การร้องสอด

การร้องสอด เป็นวิธีการที่บุคคลภายนอกคดีซึ่งไม่ได้เป็นคู่ความมาแต่เริ่มแรก สามารถร้องขอเข้ามาในฐานะเป็นคู่ความในคดีได้ระหว่างที่มีคดีค้างพิจารณาอยู่ในศาล เรียกว่า ผู้ร้องสอด การร้องสอด (Interpleading) ซึ่งเป็นการเข้ามาในคดีไม่ว่าโดยสมัครใจ

ของตนเอง เพื่อให้ได้รับรองคุ้มครอง หรือเพื่อบังคับตามสิทธิที่ตนมีอยู่ ตามมาตรา 57(1) หรือเนื่องจากตนมีส่วนได้เสียตามกฎหมายในผลแห่งคดีนั้นตามมาตรา 57(2) หรือจะเป็นกรณีถูกหมายเรียกให้เข้ามาในคดี เพราะคู่ความร้องขอ โดยแสดงเหตุว่าเพื่อการใช้สิทธิไต่เบี่ยง หรือเพื่อใช้ค่าทดแทนหรือประโยชน์ความยุติธรรมศาลอาจจะเรียกเข้ามาในคดีเอง มาตรา 57(3) และการร้องสอดต้องทำในศาลชั้นต้น จะร้องสอดในชั้นอุทธรณ์ ฎีกาไม่ได้⁷

อย่างไรก็ดี การร้องสอดไม่เป็นประโยชน์ในการดำเนินคดีกรณีมีผู้เสียหายหลายคน หรือแบบกลุ่มในการขอเข้าเป็นสมาชิกกลุ่ม เพราะกฎหมายเรื่องร้องสอดได้กำหนดคุณสมบัติของผู้ร้องสอดไว้หลายประการแยกตามเหตุที่อาจร้องสอดเข้ามาในคดีหากมีคุณสมบัติไม่เข้าเงื่อนไขตามกฎหมาย ก็ไม่มีสิทธิร้องสอดเข้ามาในคดีได้ เช่น ตามมาตรา 57(1) เป็นเรื่องการร้องสอดเข้ามาเป็นคู่ความฝ่ายที่สามเพื่อรักษาผลประโยชน์ของตนเองซึ่งแยกต่างหากจากคู่ความเดิม⁸ ส่วนกรณีตามมาตรา 57(2) เป็นเรื่องการร้องสอดเข้ามาเป็นคู่ความร่วมกับคู่ความเดิมหรือแทนที่คู่ความเดิม แม้จะเป็นกรณีมีประโยชน์ได้เสียร่วมกันในผลแห่งคดี และเมื่อเข้ามาในคดีแล้วแม้จะมีฐานะเป็นคู่ความ แต่หากมีสิทธิอย่างอื่นนอกเหนือจากสิทธิของคู่ความเดิมที่มีอยู่⁹ และจะใช้สิทธิในทางที่ขัดกับสิทธิของคู่ความเดิมไม่ได้เช่นเดียวกัน กรณีมีความเสียหายที่แตกต่างกัน ก็ไม่สามารถเรียกค่าเสียหายที่แตกต่างกันได้ ในส่วนกรณีการเข้ามาในคดีโดยคู่ความในคดีเดิม หรือศาลหมายเรียกเข้ามาในคดี เพราะมีกฎหมายกำหนดให้ไต่เบี่ยงได้ หรือกฎหมายกำหนดให้นำบุคคลภายนอกเข้ามาในคดี

⁶ ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง มาตรา 145

⁷ คำสั่งศาลฎีกาที่ 213/2517 จัดพิมพ์โดยเนติบัณฑิตยสภา, หน้า 224

⁸ คำพิพากษาฎีกา 148/2522 ประชุมใหญ่ จัดพิมพ์โดยเนติบัณฑิตยสภา

⁹ คำพิพากษาฎีกา 6405/2538 จัดพิมพ์โดยสำนักงานส่งเสริมงานตุลาการ, เล่ม 11, หน้า 1330

เป็นการเฉพาะเรื่องตามมาตรา 57(3) ซึ่งไม่เกี่ยวข้องกับการดำเนินคดี กรณีมีผู้เสียหายร่วมกันเป็นจำนวนมากจากสถานการณ์เดียวกัน เพราะมีกฎหมายกำหนดให้ใช้สิทธิในการไต่เบี่ยได้ เห็นว่าไม่เกี่ยวข้องกับผู้เสียหายได้รับความเสียหายหลายคน

3. คู่ความร่วมมือ

บุคคลตั้งแต่สองคนขึ้นไปสามารถเข้ามาเป็นคู่ความในคดีเดียวกันได้ ไม่ว่าจะเป็คู่ความฝ่ายเดียวกับโจทก์ หรือจำเลยตามประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง มาตรา 59 หากมีผลประโยชน์ร่วมกัน (Common interest) ในมูลความแพ่งคดี (Subject matter of the case) ซึ่งหมายความว่าต้องมีส่วนได้เสียร่วมกันในมูลเหตุอันเป็นรากฐานแห่งคดี เป็นกรณีบุคคลหลายคนนั้นต้องถูกผูกพันอยู่โดยกฎหมายที่จะต้องรับผิดชอบต่อบุคคลอื่นร่วมกัน เช่น เจ้าหนี้ร่วมหรือลูกหนี้ร่วม หรือมีความรับผิดชอบหรือผลประโยชน์เกี่ยวเนื่องกัน ได้แก่ ลูกหนี้กับผู้ค้ำประกัน ตัวการกับตัวแทน ผู้ร่วมกันทำละเมิด ผู้ทำละเมิดกับบุคคลที่ต้องรับผิดชอบตามกฎหมาย

ฉะนั้น ในกรณีทำละเมิดต่อโจทก์หลายคนร่วมกัน แม้ค่าเสียหายของโจทก์แต่ละคนจะแตกต่างกันได้จากกันได้¹⁰ เช่น โรงงานแห่งหนึ่งปล่อยสารพิษลงแม่น้ำ ชาวบ้านไปอุปโภค บริโภค ทำให้เกิดอันตรายแก่ร่างกาย แต่อย่างไรก็ดีเป็นการชำระหนี้ซึ่งแบ่งแยกจากกันได้ ซึ่งโจทก์แต่ละคนจะได้รับชดใช้ค่าเสียหายเฉพาะส่วนกัน ไม่เกี่ยวข้องกัน จึงเป็นกรณี ห้ามมิให้ถือว่าบุคคลเหล่านั้นแทนซึ่งกันและกัน ดังนั้น เมื่อโจทก์คนหนึ่งยื่นบัญชีระบุนพยานไม่ถือว่าเป็นการทำแทนโจทก์คนอื่นด้วย หากโจทก์คนอื่นไม่ยื่นบัญชีระบุนพยานก็ไม่มีสิทธินำพยานเข้าสืบ¹¹ การเข้าเป็นคู่ความร่วมมือกัน กฎหมายกำหนดให้ต้องมีมูลความ

แห่งคดี เป็นเรื่องการชำระหนี้ซึ่งแบ่งแยกจากกันมิได้ หรือกฎหมายบัญญัติไว้โดยชัดแจ้ง จึงสามารถถือว่าคู่ความแต่ละคนแทนซึ่งกันและกัน ในกระบวนการพิจารณาเฉพาะที่ไม่ทำให้เสื่อมเสียแก่คู่ความร่วมมือคนอื่น แต่ในกรณีที่ผู้ต้องเสียหายมีผลประโยชน์ร่วมกันในมูลความแห่งคดี แต่มูลความแห่งคดี เป็นการชำระหนี้อันแบ่งแยกจากกันได้ เช่น ในเรื่องการกระทำละเมิดที่ก่อความเสียหายแก่ผู้เสียหายหลายคน แต่ละคนจะมีสิทธิเรียกร้องค่าสินไหมทดแทนที่แยกจากกัน จึงไม่อาจถือว่าดำเนินกระบวนการพิจารณาแทนกัน อย่างไรก็ตามการเข้าเป็นคู่ความร่วมมือกันในคดีต้องเป็นการฟ้องคดีร่วมกันมาตั้งแต่เริ่มต้นเสนอคำฟ้อง แต่หากพิจารณาข้อเท็จจริงของข้อพิพาทที่มีผู้เสียหายจำนวนมาก อาจมีบางกรณีที่ผู้เสียหายแต่ละคนไม่ได้เป็นบุคคลที่ได้รับการกระทำละเมิดพร้อมกัน การนำคดีขึ้นสู่การพิจารณาของศาลก็ไม่สามารถทำได้พร้อมกันในฐานะอย่างเป็นทางการร่วมกันอย่างพร้อมเพรียงได้

4. การรวมพิจารณา

เป็นการรวมพิจารณาหลายคดีเข้าด้วยกันเพื่อความสะดวกในการพิจารณาคดีโดยสามารถลดภาระศาลในการพิจารณาคดีและลดภาระของพยานที่ไม่ต้องเดินทางไปเบิกความเป็นพยานต่อศาลหลายครั้ง มุ่งหมายเพื่อลดจำนวนคดีที่อยู่ในระหว่างการพิจารณาของศาลให้น้อยลงและมีประสิทธิภาพในการพิจารณาพิพากษาคดีหลายคดีที่มีความเกี่ยวข้องกันให้เป็นไปในแนวเดียวกัน

การรวมพิจารณาคดี (cases be tried together) ศาลอาจเห็นเองหรือผู้ขออาจเป็นโจทก์หรือจำเลยได้ร้องขอโดยทำเป็นคำร้องหรือแถลงในคำให้การก็ได้โดยยื่นได้ทุกเวลา ก่อนมีคำพิพากษา¹² การรวมพิจารณา

¹⁰ คำพิพากษาศาลฎีกา 695/2524 จัดพิมพ์โดยเนติบัณฑิตยสภา

¹¹ คำพิพากษาศาลฎีกา 3558/2530 จัดพิมพ์โดยสำนักงานส่งเสริมงานตุลาการ, เล่ม 9, หน้า 253

¹² จักรพงษ์ เล็กสกุลไชย, คำอธิบายประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง (ภาค 1 ถึง ภาค 3) แก้ไขเพิ่มเติมครั้งที่ 8 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์นิติธรรม, 2547, หน้า 38-39

เป็นทางหนึ่งที่ทำให้ผู้เสียหายจำนวนมากสามารถเข้ามาในการพิจารณาคดีเป็นคดีเดียวกันได้ เพื่อให้ได้รับการพิจารณาและผลแนวทางเดียวกัน แต่อย่างไรก็ดีการรวมพิจารณาตามประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง มาตรา 28 ยังมีข้อจำกัดอยู่บ้าง เช่น การดำเนินคดีโดยโจทก์คนใดคนหนึ่งไม่มีกฎหมายบัญญัติว่าต้องเป็นการรักษาผลประโยชน์ของโจทก์คนอื่น ๆ เพราะโจทก์ร่วมแต่ละคนก็ไม่ได้เป็นตัวการตัวแทนซึ่งกันและกัน

การกระทำเพียงครั้งเดียวก่อความเสียหายแก่ผู้เสียหายจำนวนมาก ความเสียหายเกิดแก่แต่ละคนอาจเกิดในเวลาที่แตกต่างกัน เช่น โรงงานแห่งหนึ่งประมาทเดินเล่อทำให้สารเคมีรั่วไหลเป็นเหตุให้สารพิษเข้าสู่ประชาชน ซึ่งอาจจะเกิดความเสียหายแก่ชาวบ้านในบริเวณนั้นไม่พร้อมกัน อาจมีคดีหนึ่งอยู่ระหว่างการพิจารณาคดีตัดสินคดี แต่อีกคดีหนึ่งเพิ่งมีการยื่นคำฟ้องต่อศาล การรวบรวมการพิจารณาคดีทั้งสองเข้าด้วยกันย่อมไม่ได้ก่อให้เกิดความสะดวกและยังทำให้คดีที่ศาลกำลังจะมีคำพิพากษาต้องเลื่อนระยะเวลาออกไป ทำให้การได้รับความเยียวยาหรือชดเชยค่าเสียหายล่าช้าออกไป

ทั้งในการรวมการพิจารณาคดี การรับฟังพยานหลักฐานรวมกัน แต่การที่ศาลต้องพิจารณาคดีไปตามประเด็นแห่งคดีที่นำมารวม โดยคู่ความในคดีที่พิจารณารวมกันทุกคนยังมีสิทธิที่จะนำพยานหลักฐานของตนเข้าสืบได้แม้จะเป็นประเด็นอย่างเดียวกัน ซึ่งอาจจะมีความซ้ำซ้อนกันในการสืบพยานหลักฐานเกี่ยวกับประเด็นแห่งคดี ทำให้คดีก็กลับดำเนินการพิจารณาพิพากษาซ้ำออกไปอีก

ความสามารถของผู้เสียหาย โดยฐานผู้เสียหายบางคน ค่าใช้จ่ายในการดำเนินคดีอาจเป็นภาระที่หนักเกินไปสำหรับการพิทักษ์สิทธิของตนหรือปัจจัยเกี่ยวกับความสามารถในการเข้าถึงพยานหลักฐาน ซึ่งบางคนมีข้อจำกัดในทางความรู้เกี่ยวกับเทคโนโลยี หรือข้อจำกัดในวิถีความคิดของประชาชนในชนบทเกี่ยวกับการนำคดีขึ้นสู่ศาล ซึ่งเห็นว่าเป็นความน่าอับอายและเป็นเรื่องยุ่งยาก หลักการสำคัญในการดำเนินคดีในศาลให้เป็นโดยรวดเร็ว สะดวก รวมถึงการเสียค่าใช้จ่ายในการดำเนินคดีต้องน้อยลงด้วย

5. การดำเนินดำเนินคดีแทนโดยบุคคลอื่น

คู่ความจะแต่งตั้งบุคคลใดเป็นผู้แทนตนในคดีก็ได้ กระทำได้โดยการมอบอำนาจเป็นหนังสือ แต่ผู้ที่ได้รับมอบอำนาจด้วยการแต่งตั้ง จะเข้าว่าความอย่างทนายความไม่ได้ แต่มีอำนาจตั้งทนายความเพื่อดำเนินกระบวนการพิจารณาต่อไปได้¹³ การมอบอำนาจในการฟ้องสำหรับคดีผู้เสียหายจำนวนมาก ผู้เสียหายสามารถติดต่อกันได้ และตกลงมอบอำนาจให้ฟ้องคดีกรณีนี้ไม่อาจช่วยได้ เมื่อผู้เสียหายจำนวนมากการมอบอำนาจก็ต้องมอบให้ผู้รับมอบอำนาจหลายคน ยังไม่มีกฎหมายมารับรองคุณสมบัติผู้รับมอบอำนาจว่าต้องมีลักษณะเช่นไร สามารถทำอะไรในคดีได้

แต่อย่างไรก็ตามการที่กำหนดให้คู่ความหมายถึง ผู้แทนและทนายความด้วยนั้นก็เพื่อประโยชน์เฉพาะในการดำเนินการพิจารณาของศาล ซึ่งบุคคลเหล่านี้มีอำนาจและหน้าที่เช่นเดียวกับตัวความ แต่ไม่ได้หมายรวมถึงว่า บุคคลอื่นนอกจากตัวความที่แท้จริงแล้ว จะต้องรับผิดชอบเช่นเดียวในผลแห่งคำพิพากษา¹⁴

¹³ ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง มาตรา 60

¹⁴ สุดา วิศรุตพิชญ์, "การดำเนินคดีเกี่ยวกับการละเมิดสิทธิของผู้บริโภค" วารสารนิติศาสตร์, 30, 4, ธันวาคม 2543, หน้า 591

การดำเนินคดีแพ่งในกรณีผู้เสียหายหลายคนในต่างประเทศ

กฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่งของประเทศสหรัฐอเมริกา ได้รับรองให้มีการดำเนินคดีแบบกลุ่มไว้ทั้งศาลระดับสหพันธรัฐ (Federal Court) และศาลมลรัฐ (State Court) ซึ่งผู้เสียหายสามารถเลือกที่จะดำเนินคดีแบบกลุ่มที่ศาลใดก็ได้ หลักการที่มีการยอมรับว่าเป็นแนวทางในการยึดถือปฏิบัติสำหรับการพัฒนากฎหมาย เกี่ยวกับการดำเนินคดีแบบกลุ่มคือกฎหมาย Federal Rules of Civil Procedure (FRCP)¹⁵ หรือหลักกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง ซึ่งบัญญัติไว้ใน Rule 23

การดำเนินคดีแบบกลุ่ม Class Action เป็นกระบวนการพิจารณาคดีแพ่งประเภทหนึ่ง ซึ่งเกิดจากการกำหนดให้เอกชนผู้ได้รับความเสียหายฟ้องร้องดำเนินคดีแทนผู้ต้องเสียหายอื่นอันเนื่องจากการได้รับความเสียหายได้รับการเยียวยาได้อย่างสะดวก ประหยัด รวดเร็ว และเป็นธรรม จึงจำเป็นต้องกล่าวถึงหมายความของการดำเนินคดีแบบกลุ่ม

ราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้คำจำกัดความ “Class Action” ไว้ว่า หมายถึง การฟ้องคดีในนามกลุ่มบุคคล¹⁶

ดร.ธง วิทย์วัฒน์ ได้ให้ความหมาย “Class Action” ไว้ว่า “การฟ้องหรือถูกฟ้องคดีแทนผู้อื่นซึ่งอยู่ในฐานะเดียวกันตามกฎหมาย การฟ้องหรือถูกฟ้องคดีในนามกลุ่มบุคคล” หมายถึง การฟ้อง

หรือถูกฟ้องแบบเป็นกลุ่มบุคคลมีผู้แทนของกลุ่มทำหน้าที่เป็นโจทก์ฟ้อง หรือเป็นจำเลยถูกฟ้องแทน โดยไม่ต้องให้ทุก ๆ คนในกลุ่มมาเป็นโจทก์หรือจำเลยพร้อม ๆ กัน แต่ต้องเป็นกลุ่มบุคคลที่มีผลประโยชน์ได้เสียร่วมกันในปัญหาข้อกฎหมายหรือข้อเท็จจริงหรืออยู่ในฐานะเดียวกัน และต้องมีจำนวนมากจนเกิดความไม่สะดวกในการนำคดีมาฟ้องต่อศาลได้เอง¹⁷

เห็นได้ว่า การดำเนินคดีแบบกลุ่ม คือ การดำเนินคดีแพ่งที่ศาลอนุญาตให้โจทก์เสนอคำฟ้องเพื่อให้ศาลมีคำพิพากษา แสดงสิทธิของโจทก์และกลุ่มบุคคลที่มีสิทธิเป็นแบบเดียวกับโจทก์อันเนื่องมาจากข้อเท็จจริง หรือข้อกฎหมายเดียวกัน และคำพิพากษาผูกพันบุคคลที่มีได้เป็นคู่ความ

หลักเกณฑ์ในการนำคดีเข้าสู่การดำเนินคดีแบบกลุ่ม

การจะนำคดีเข้าสู่การดำเนินคดีแบบกลุ่มตามกฎหมายสหรัฐอเมริกานั้นสามารถทำได้โดยสมาชิกคนหนึ่งหรือมากกว่านั้น ได้ฟ้องคดีหรือถูกฟ้องคดีในฐานะคู่ความตัวแทน เพื่อสมาชิกกลุ่มทั้งหมด และต้องมีหลักเกณฑ์เงื่อนไขเบื้องต้น (Prerequisites) ของการฟ้องคดีแบบกลุ่ม (Class Action) ไว้ดังนี้¹⁸

1. สมาชิกกลุ่มมีจำนวนมาก (momentous) และการที่สมาชิกของกลุ่มจะเข้ามาร่วมกันในคดีเดียวกันนั้นเป็นเรื่องยาก (impracticable)

¹⁵ <http://www.law.cornell.edu/rules/frcp/Rule23.htm>

¹⁶ ราชบัณฑิตยสถาน ศัพท์นิติศาสตร์ อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, 2543, หน้า 54

¹⁷ ธง วิทย์วัฒน์ พจนานุกรมศัพท์กฎหมาย (อังกฤษ-ไทย) 2545, หน้า 111

¹⁸ The Federal Rules of Civil Procedure, Rule 23 Class Action

(a) Prerequisites.

One or more members of a class may sue or be sued as representative parties on behalf of all members only if:

(1) the class is so numerous that joinder of all members is impracticable,

(2) there are questions of law or fact common to the class,

(3) the claims or defenses of the representative parties are typical of the claims or defenses of the class; and

(4) the representative parties will fairly and adequately protect the interests of the class.

อ้างอิงใน <http://www.uscourts.gov/rules/civil2007.pdf>

2. มีปัญหาข้อกฎหมายหรือข้อเท็จจริงร่วมกัน (questions of law or fact)

3. ข้อเรียกร้องหรือข้อต่อสู้ของผู้แทนกลุ่มเป็นข้อเรียกร้อง หรือข้อต่อสู้ประเภทเดียวกันกับกลุ่ม (typical of the claims or defenses)

4. คู่ความผู้แทนคดีต้องสามารถป้องกันผลประโยชน์ของกลุ่มอย่างเป็นธรรมและเพียงพอ (fairly and adequately protect the interests)

หลักเกณฑ์ข้างต้น สามารถร้องขอศาลให้เข้าสู่การดำเนินคดีแบบกลุ่มได้โดยไม่ปรากฏว่าการกำหนดว่าคดีเป็นประเภทใดบ้างที่สามารถขอดำเนินคดีเข้าสู่การดำเนินคดีแบบกลุ่มได้ และไม่ระบุจำนวนสมาชิกผู้ได้รับความเสียหายไว้แต่อย่างใด แต่ขึ้นอยู่กับข้อเท็จจริงในแต่ละคดี ตาม Rule 23 นั้น ผู้ดำเนินคดีไม่ต้องขอความยินยอมจากสมาชิกกลุ่ม แต่จะดำเนินคดีแบบกลุ่มได้ต่อเมื่อศาลอนุญาต และศาลจะอนุญาตให้ฟ้องคดีแบบกลุ่มได้ต่อเมื่อข้อเท็จจริงในคำขอฟ้องคดีแบบกลุ่ม เข้าเงื่อนไขเบื้องต้นในการดำเนินคดีแบบกลุ่มตาม Rule 23(a) และต้องเป็นที่พอใจศาลว่าคดีมีความเหมาะสมที่ศาลจะอนุญาตให้ดำเนินคดีแบบกลุ่ม

ในส่วนประเด็นในเรื่องนี้มีข้อเท็จจริงและข้อกฎหมายเป็นอย่างเดียวกันของสมาชิกในกลุ่ม คือ เป็นประเด็นสำคัญที่สุดในการดำเนินคดีแบบกลุ่มภายใต้ประเด็นข้อเท็จจริงและข้อกฎหมายอย่างเดียวกัน โดยจำนวนผู้ได้รับความเสียหายเป็นจำนวนมากนั้น ได้รับความสะดวกในการดำเนินคดีเพื่อเยียวยาความเสียหายร่วมกันไปในครั้งเดียวไม่จำเป็นต้องฟ้องดำเนินคดีด้วยตัวเอง โดยกลุ่มบุคคลจะเป็นคู่ความในคดีโดยมีฐานะเป็นคู่ความซึ่งเป็นผู้แทน (repre-

sentative party) ส่วนกลุ่มบุคคลที่ได้รับการดำเนินคดีแทนจะไม่ได้เข้าร่วมในการพิจารณาคดี และไม่ได้เป็นคู่ความในการดำเนินคดี แต่มีฐานะเป็นสมาชิกกลุ่ม (class member)¹⁹ การดำเนินคดีแบบกลุ่มเป็นวิธีการดำเนินกระบวนการพิจารณาที่ถูกลำเอามาใช้ในกรณีที่มีจำนวนผู้ที่มีส่วนได้เสียในมูลเหตุแห่งการฟ้องคดีเป็นจำนวนมาก และการที่จะเข้ามาเป็นคู่ความร่วมในคดีพร้อมกันนั้นเป็นสิ่งที่ไม่สามารถปฏิบัติได้โดยสะดวก การดำเนินคดีแบบนี้ก็เพื่อให้ได้มาซึ่งการชี้ขาดตัดสินคดีซึ่งมีผลผูกพันร่วมกัน

ตัวอย่างการดำเนินคดีแบบกลุ่ม ในคดี Settlement case in GM Class Action การฟ้องคดีบริษัท GM ผลิตรถกระบะที่ถังน้ำมันติดตั้งไว้ด้านข้างบริเวณที่ไม่ปลอดภัยเป็นความรับผิดชอบในเรื่อง product liability²⁰

ข้อเสนอในการประนีประนอมยอมความบริษัท GM ประนีประนอมยอมความโดยการออกคู่มือที่มีมูลค่าประมาณ 1,000 ดอลลาร์ ให้สมาชิกกลุ่มเพื่อนำไปแลกซื้อรถกระบะคันใหม่รุ่น GMC หรือ Chevrolet

ข้อเสนอใหม่ที่ศาลอนุญาต ให้ประนีประนอม คือ มีการแบ่งกลุ่มผู้เสียหายที่เป็นเจ้าของรถซัดเจน ขึ้น ตามความต้องการใช้รถกระบะและวัตถุประสงค์การใช้งาน และให้คู่มือในการแลกซื้อรถกระบะที่สอดคล้องกับความต้องการและวัตถุประสงค์

วิเคราะห์การการดำเนินคดีแบบกลุ่มมาใช้

ในเรื่องความเหลื่อมล้ำในการเข้าสู่กระบวนการยุติธรรม กล่าวคือ การที่ผู้ต้องเสียหายจะนำคดีขึ้นฟ้องศาลเพื่อเรียกร้องสิทธิของตน โดยประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่งได้กำหนดให้ผู้ดำเนิน

¹⁹ John J.Cound, Civil Procedure Case and Material, 5 (Minnesota:West, 1989), p 656อ้างใน วราภรณ์ มณีชื่น "ปัญหาในทางกฎหมายเกี่ยวกับการเรียกร้องค่าเสียหายโดยผู้ลงทุนจำนวนมากในคดีหลักทรัพย์" (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง) หน้า 93-94

²⁰ เอกสารประกอบโครงการเสวนาทางวิชาการ "สิทธิของประชาชนในการดำเนินคดีแบบกลุ่ม" จัดทำโดย คณะกรรมการสิทธิมนุษยชน สภาทนายความ, ณ ห้องประชุมสำนักงานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ, 29 พฤศจิกายน 2549 (เอกสารจัดสำเนา)

การยื่นฟ้องนำคดีขึ้นสู่ศาลเอง ตามหลักเกณฑ์ทั่วไปในเรื่อง อำนาจฟ้อง ตามมาตรา 55 หรือการมอบอำนาจให้ตัวแทนหรือทนายความดำเนินคดีแทน ตามมาตรา 60 จะเกิดความยุ่งยากเกินความสามารถของผู้ต้องเสียหายเหล่านั้นที่จะรักษาสิทธิของตนโดยการนำข้อพิพาทเข้าสู่กระบวนการพิจารณาทางศาลอันเนื่องมาจากผู้ที่ได้รับความเสียหายจำนวนมากมักจะมีฐานะยากจน จึงไม่สามารถให้เป็นไปโดยความยุติธรรมหรือเสมอภาคในการเข้าถึงกระบวนการยุติธรรม

การที่ผู้เสียหายเป็นกลุ่มถูกโต้แย้งสิทธิในกรณีคดีมีข้อพิพาท ผลของความเสียหายอาจเกิดขึ้นไม่ตรงกัน แต่ละคนเกิดขึ้นในเวลาที่แตกต่างกัน เช่น ประชาชนบริเวณที่อยู่อาศัยใกล้เคียงกับโรงงานที่ปล่อยสารพิษทำลายสิ่งแวดล้อม หรือสุขภาพของประชาชนซึ่งแต่ละคนอาจเกิดความเสียหายในเวลาที่แตกต่างกัน จึงทำให้สิทธิในการฟ้องคดีแตกต่างกันไป อันเนื่องมาจากกฎหมายมีการกำหนดอายุความในการใช้สิทธิเรียกร้องไว้ ดังนั้น การที่ผู้เสียหายเกิดขึ้นก่อนก็จะมี การฟ้องคดีไว้ก่อนที่ผู้ต้องเสียหายอื่นจะปรากฏความเสียหายจึงไม่สามารถเป็นคู่ความร่วมกัน ตามมาตรา 59 หรือการร่วมกันมอบอำนาจให้บุคคลหนึ่งฟ้องร้องดำเนินคดีแทน ตามมาตรา 60 เนื่องจากต้องกระทำตั้งแต่ในชั้นเริ่มต้นนำคดีเข้าสู่การพิจารณาของศาล

ความล่าช้าในการดำเนินคดี

ตามประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่งได้กำหนดขั้นตอนไม่ว่าจะเป็นเรื่อง การยื่นฟ้อง การยื่นคำให้การ การชี้สองสถาน การสืบพยานหลักฐาน การพิพากษา รวมถึงการบังคับคดี โดยแต่ละขั้นตอนอาจใช้เวลาพอสมควรในการดำเนินคดีในศาล มูลเหตุครั้งหนึ่งอาจก่อให้เกิดความเสียหายให้แก่คนจำนวน

มาก ซึ่งผู้ต้องเสียหายทุกคนย่อมมีสิทธิที่จะนำคดีเข้าสู่การพิจารณาของศาล และหากแต่ละคนฟ้องคดีแยกต่างหากจากกัน จำนวนคดีที่เข้าสู่ศาลย่อมมีมาก ซึ่งโดยเนื้อหาแล้วทุกคดีจะมีข้อเท็จจริงที่ต้องพิสูจน์เหมือนกัน คือส่วนมูลเหตุที่ก่อความเสียหาย ทำให้เป็นเหตุ ให้ปริมาณคดีในศาลต้องใช้เวลาในการพิจารณาส่งผลให้ผู้ต้องเสียหายที่ได้รับความเสียหายเล็กน้อย มองว่าการรักษาสิทธิของตนโดยการดำเนินคดีในศาลมีความยุ่งยากเสียเวลาและค่าใช้จ่ายไปโดยใช่เหตุ ทำให้ไม่ต้องการเรียกร้องสิทธิของตนเนื่องจากความล่าช้าในกระบวนการพิจารณา เห็นได้ว่า หากนำแนวความคิด ในการดำเนินคดีแบบกลุ่มมาใช้บังคับกับข้อพิพาทที่มีผู้เสียหายเป็นกลุ่ม จะทำให้คดีหลายคดีที่มีประเด็นข้อพิพาทไม่ว่าจะเป็นข้อเท็จจริงหรือข้อกฎหมายเช่นเดียวกัน ให้ยุติลงได้ โดยผูกพันผลในคำพิพากษาที่ผู้แทนผู้เสียหายดำเนินคดีไว้ในคราวเดียว อันอาจจะลดปัญหาเรื่องความล่าช้าที่ปรากฏให้ลดลงได้

การเข้าถึงพยานหลักฐาน

ในการดำเนินคดีกลุ่ม ฝ่ายผู้เสียหาย ซึ่งเป็นประชาชนทั่วไปเป็นโจทก์ในการฟ้องคดี การจะนำพยานหลักฐานเข้าสืบเพื่อพิสูจน์ถึงการกระทำของผู้ประกอบการไม่ว่าจะเป็นผู้ประกอบการสินค้าหรือผู้ให้บริการซึ่งก่อให้เกิดความเสียหายนั้น โจทก์จะต้องนำสืบถึง กระบวนการผลิต หรือการให้บริการที่มีการใช้เครื่องจักรหรือการใช้เทคโนโลยีที่มีความซับซ้อน จะต้องใช้ความรู้ความสามารถเฉพาะทางในการเข้าถึงพยานหลักฐาน เกินกว่าผู้มีความรู้ความสามารถเยี่ยงวิญญูชนทั่วไปจะเข้าถึงได้ และการสืบสวนพยานหลักฐานเพื่อพิสูจน์ข้อเท็จจริงในคดีแพ่ง มีหลักอยู่ว่า “ผู้ใดกล่าวอ้าง ผู้นั้นมีหน้าที่นำสืบ”²¹ ซึ่งหากให้หน่วยงานของรัฐในบางคดี เป็น

²¹ ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง มาตรา 84/1 “คู่ความฝ่ายใดกล่าวอ้างข้อเท็จจริงเพื่อสนับสนุนคำคู่ความของตนให้คู่ความฝ่ายนั้นมีการพิสูจน์ข้อเท็จจริงนั้น”

ผู้แทนคดี จะสามารถที่จะใช้อำนาจตามกฎหมายเข้าไปในสถานที่ของผู้ก่อให้เกิดความเสียหายและเก็บรวบรวมพยานหลักฐานได้อย่างรวดเร็ว โดยอาศัยหน่วยงานของรัฐ เช่น เจ้าพนักงานกรมโรงงานอุตสาหกรรม ซึ่งมีความรู้ความชำนาญในการเก็บรวบรวมหรือรักษาพยานหลักฐานได้เป็นอย่างดี เพราะจะเป็นการส่งผลต่อจำนวนค่าเสียหายที่ผู้เสียหายจะได้รับด้วย

สรุป

การดำเนินคดีโดยผู้เสียหายหลายคน โดยสถานการณ์ของข้อพิพาทที่เกิดขึ้นเปลี่ยนไปในลักษณะที่มีผลกระทบต่อสิทธิของบุคคลจำนวนมาก ซึ่งประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง จะมีมาตรการที่เปิดโอกาสให้สามารถดำเนินกระบวนการพิจารณาได้ไม่ว่า จะเป็นการเข้าเป็นคู่ความ การร้องสอด คู่ความร่วมมือ การรวมพิจารณา หรือการดำเนินคดีแทนโดยบุคคลอื่น แต่มาตรการดังกล่าวก็ยังมีข้อจำกัดอยู่หลายประการ รวมถึงวิธีพิจารณาที่ไม่ทำให้การดำเนินคดีร่วมกันลดความยุ่งยาก ผู้เสียหายแต่ละคนยังคงมีภาระหน้าที่เช่นเดียวกับการฟ้องคดีเป็นส่วนตัว

ดังนั้น เพื่อมุ่งหมายประโยชน์ของผู้เสียหายที่มีจำนวนมาก และมีฐานะด้อยกว่าผู้ทำละเมิดกฎหมาย ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้ประกอบการ การนำหลักการดำเนินคดีแบบกลุ่ม ไปใช้ในประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง จะช่วยแก้ไขปัญหากับการดำเนินคดีที่มีผู้เสียหายจำนวนมาก หรือเป็นกลุ่มโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้อำนวยความสะดวกแก่ผู้เสียหายที่ไม่มีความสามารถในการฟ้องคดี หรือได้รับความเสียหายเพียงเล็กน้อยให้ได้รับการเยียวยาความเสียหายที่เกิดขึ้นได้ อย่างไรก็ตาม หลักการดังกล่าวจะมีผลให้ผู้เสียหาย โดยมิได้มีฐานะเป็นคู่ความในคดี อาจเป็นแค่สมาชิกกลุ่ม ดังนั้น จึงควร

มีการกำหนดมาตรการในการคุ้มครองสิทธิของสมาชิกกลุ่มให้ได้รับความเป็นธรรมมากยิ่งขึ้น เพราะท้ายที่สุดต้องผูกพันตามคำพิพากษาเช่นเดียวกับผู้แทนกลุ่ม อันเนื่องมาจากบางกรณีสมาชิกกลุ่มอาจไม่ทราบเรื่องราวที่ผู้แทนกลุ่มไปดำเนินกระบวนการพิจารณา

บรรณานุกรม

- จักรพงษ์ เล็กสกุลไชย. คำอธิบายประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง (ภาค 1 ถึง ภาค 3) แก้ไขเพิ่มเติมครั้งที่ 8, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์นิติธรรม, 2547.
- ธานินทร์ กรัยวิเชียร. คำอธิบายประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2518
- วรรณชัย บุญบำรุง. ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง ฉบับอ้างอิง .กรุงเทพฯ : วิญญูชน, 2551
- วรภกรณ์ มณีชื่น. “ปัญหาในทางกฎหมายเกี่ยวกับการเรียกร้องค่าเสียหายโดยผู้ลงทุนจำนวนมากในคดีหลักทรัพย์” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง).
- เอกสารประกอบโครงการเสวนาทางวิชาการ “สิทธิของประชาชนในการดำเนินคดีแบบกลุ่ม” จัดทำโดยคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนและสภาพนายความ, ณ ห้องประชุมสำนักงานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ, 29 พฤศจิกายน 2549. (เอกสารอัดสำเนา)
- สมชาย ปรีชาศิลปกุล “ความยุติธรรมที่ล้ำค่า คือไม่มี ความยุติธรรม” กฎหมายใหม่, ปีที่ 4 ฉบับ 80.
- สุดา วิศรุตพิชญ์. “การดำเนินคดีเกี่ยวกับการละเมิดสิทธิของผู้บริโภค” วารสารนิติศาสตร์, 30, 4, ธันวาคม 2543.
- คำพิพากษาฎีกา 148/2522 (ประชุมใหญ่) จัดพิมพ์โดยเนติบัณฑิตยสภา.

-
- คำพิพากษาฎีกา 6405/2538 จัดพิมพ์โดยสำนักงาน
ส่งเสริมงานตุลาการ. คำสั่งศาลฎีกาที่ 213/2517 จัดพิมพ์โดยเนติ-
บัณฑิตยสภา.
- คำพิพากษาฎีกา 695/2524 จัดพิมพ์โดยเนติบัณฑิตยสภา. <http://www.thaienvimonitor.net>, <http://www.thaico.net>,
- คำพิพากษาฎีกา 3558/2530 จัดพิมพ์โดยสำนักงาน
ส่งเสริมงานตุลาการ. <http://www.law.cornell.edu>, <http://www.uscourts.gov>